

ЕВОЛЮЦІЯ ТЕОРІЙ РЕГІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ В ЕКОНОМІЧНІЙ НАУЦІ

У статті проаналізовано становлення теорій регіонального розвитку. Зроблено акцент на питаннях регіонального розвитку, а саме: теоретичні обґрунтування конвергенції та дивергенції в доходах на душу населення та вплив внутрішніх та зовнішніх чинників на економічне зростання регіону. Виявлено значення теоретичного обґрунтування регіональної політики для досягнення необхідного економічного рівня соціального добробуту.

The paper deals with theories of regional development. The review places emphasis on themes: the theoretical predictions regarding the convergence or divergence of per capita incomes across regions over time, the assumptions regarding the importance of internal and external scale economies to regional economic growth. Finally, the paper examines with the regional economic development policy literature in light of the achieving the social welfare objectives.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Що таке регіон? Як розвиваються регіони? Чому певні регіони демонструють вищі темпи економічного зростання, ніж інші? Чому існує постійна диференціація у рівнях добробуту населення в різних регіонах? Відповіді на ці питання економісти намагаються надати протягом останніх 70 років. Питання, якими спочатку цікавилися лише економісти і географи, сьогодні досліджуються соціологами, політологами і спеціалістами з державного управління. Зростаюча увага до регіонального розвитку нарешті привела до того, що інноваційні процеси та економічне зростання держави стали взаємозв'язаними поняттями.

Хоча більшість теоретиків регіонального розвитку цікавляться процесами регіонального зростання й рецесії, можна відмітити дуже цікавий факт – між ними практично не має згоди щодо дефініції регіону. Деякі теоретики просто апіорі встановлюють існування зв'язаного географічного простору, ще зветься регіоном, в той час, як інші – базують свої теорії на більш прийнятних для нас визначеннях.

Аналіз досліджень і публікації останніх років. Серед наукових праць, у яких висвітлюються теорії регіонального розвитку, необхідно виокремити дослідження таких видатних вітчизняних учених – Д. Лук'яненко, О. Білоруса, В. Чужикова, Ю. Пахомова, та багатьох інших. Серед зарубіжних економістів найбільшої уваги заслуговують праці Е. Маркузен, Е. Хувера, М. Грінхата, У. Ізарда та інших.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. У сучасній літературі чимало аспектів функціонування регіонів залишаються недостатньо розкритими та обґрунтованими. Є потреба в тому, щоб сконцентрувати увагу саме на аналізі теорій регіонального розвитку.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз становлення теорій регіонального розвитку в економічній науці.

Виклад основного матеріалу дослідження. Згідно з Е. Хувєру, регіон – це просторово взаємозв'язаний центральний ринок праці. За їхнім визначенням, регіон має дві основні риси: функціонально регіони інтегровані до такого ступеня, що робоча сила та потоки товарів більш розповсюджені в межах регіону, ніж за його кордонами; в межах регіону, економічна діяльність орієнтована на домінуючий центр, а не на периферію.

Концепція функціонального економічного простору Карла Фоксу ґрунтується на тому, що домінанта центрального міста над навколишньою периферією просторово залежить від працівників, що працюють у суміжних центрах. Цей підхід теоретики знайшли вельми

прийнятним – і ми не можемо з цим не погодитися. По-перше, поки робоча сила слугуватиме одиницею вимірювання, існуватиме зв'язок між регіональним аналізом та аналізом добробуту населення. Якщо ж регіон визначається лише як географічна одиниця, то не має різниці, де конкретно розташовується населення в межах регіону. Більш того, важко визначити вплив людини на зміни, що відбуваються в певному регіоні, особливо якщо в ньому невелика кількість населення. По-друге, на відміну від інших визначень, концепція функціонального економічного простору поєднує та підсилює інтеграційні процеси між економічними агентами всередині регіону. Тут простір детермінується величиною транспортних витрат. По-третє, існує економічне пояснення того, чому регіон базується на функціонально інтегрованих ринках праці. Оскільки працівники прагнуть мінімізувати свої транспортні витрати для того, щоб добратися до місця праці, а працедавці також прагнуть мінімізувати свої компенсаційні витрати, то скоріш за все функціональний економічний простір буде відповідати просторово обмеженим економічним кордонам, де розташовуються фірми та працівники. Нарешті, великі ринки робочої сили водночас також великими споживчими ринками. Таким чином, істотний місцевий ринок праці служить і як ресурс для фірм, що використовуються місцевих працівників, і як споживчий ринок для фірм, що прагнуть продавати свою продукцію. Полагаючись на робочу силу як на одиницю аналізу, укріплюється взаємозалежність між фірмами та працівниками в регіоні. Регіон також можна ідентифікувати за допомогою аналізу природних ресурсів, екосистем або географічних кордонів. Декілька авторів пропонують цікавий підхід до визначення регіону як взаємозалежного між природними ресурсами та людським населенням простору.

Е. Маркузен визначає регіон як «історично еволюціонуюче, компактне територіальне співтовариство, яке містить в собі фізичне оточення, соціо-економічне, політичне і культурне середовище, а також просторову структуру, відмінну від інших регіонів та територіальних одиниць, таких як місто або нація» [1, с.17]. Згідно з цією дефініцією ми можемо визначити, що регіон – це історично обмежений простір, який в значній мірі з'являється завдяки взаємодії між населенням на місцевими природними ресурсами. Хоча прогрес у транспортуванні звів нанівець багато з обмежень, накладених географією, історичні зв'язки в регіональних формаціях все ще впливають на еволюцію сучасних регіонів.

Підсумовуючи вищеназвані дефініції, регіон визначається як просторове суміжне населення, яке зв'язане між собою або історичною необхідністю, або вибором специфічного географічного розташування. Залежність від розташування є результатом прив'язання до місцевої культури, місць праці, природних ресурсів або інших місцевих чинників.

Вище ми спробували надати дефініції регіону, однак становлення регіональної політики відбувається й під впливом теорій регіонального розвитку.

Теорії регіонального розвитку трансформувалися з декількох концепцій. Неокласична теорій торгівлі та теорія економічного зростання забезпечують концептуальне підґрунтя для розуміння чи регіональні економіки є подібними одна до одної чи стають більш диференційованими. Просторовий вимір регіональних теорій зростання, на нашу думку, може бути проаналізований з різних точок зору. Наприклад, теорії місця розташування забезпечують основу для аналізу ролі транспортних витрат в регіональному економічному зростанні або рецесії (більш детально про теорію місця розташування мова буде йти нижче). Неокласики (починаючи з А. Маршалла) привнесли в регіональну науку теорію ефекту масштабу виробництва та теорію спеціалізації. Нарешті теорія центральних міст активно використовується в регіональних концепціях, особливо в теорії полюсів зростання та інших структуралістських підходах. Ранні теорії регіонального зростання були продовженням неокласичних теорій міжнародної торгівлі та національного економічного зростання. Ці ранні теорії передбачають, що різниця в ціні робочої сили та інших чинників виробництва зменшує регіональні диспропорції. Таке твердження викликало жваву дискусію серед теоретиків – регіоналістів, оскільки в світлі очевидної тенденції міжнародних розбіжностей між національними доходами на душу населення у розвинутих країнах та найменш розвинутих країнах. Ранні теорії регіонального економічного розвитку з'явилися

поза цією дискусією й їхня увага була в основному сфокусована на міжрегіональній конвергенції або дивергенції доходів на душу населення та цін чинників виробництва.

На нашу думку, першими необхідно дослідити теорії міжрегіональної конвергенції. Неокласична теорія торгівлі, відома як теорема Хекшера-Оліна-Самуельсона (теорема ХОС), пояснює міжнародну цінову конвергенцію чинників виробництва, використовуючи статичні рівноважні торговельні моделі.

Хекшер та Олін демонструють, що факторонасичений регіон буде мати відносну перевагу у виробництві продукції, яка вимагає інтенсивного використання цього чинника. Тоді регіон буде спеціалізуватися та експортувати факторонасичений товар та імпортувати товари, для виготовлення яких необхідні дефіцитні чинники. Таким чином, якщо ринок чинників виробництва та товарів є досконалим, відносна насиченість чинниками виробництва в даному регіоні може бути виражена за допомогою співвідношення цін двох чинників. Наприклад, працenasиченість може бути виміряна шляхом співвідношення рівня заробітної платні та рівня відсоткової ставки. Якщо робоча сила є відносно більш насиченою в даному регіоні, то її відносна ціна буде нижчою та регіон матиме перевагу у виробництві працеінтенсивної продукції, оскільки таке виробництво буде дешевшим саме для цього регіону. Якщо регіон спеціалізується на виробництві товарів, для яких необхідні зайві чинники виробництва, та експортує їх, імпортуючи товари з дефіцитними чинниками, то тоді регіон отримує користь як від спеціалізації, так і від торгівлі. Пол Самуельсон уточнює результати, отримані Е. Хекшером та Б. Оліном, та підкреслює, що вільна торгівля та/або мобільність чинників виробництва зрівнює відносні та абсолютні ціни та чинники виробництва між регіонами, залученими у торгівлю. Коли починається процес спеціалізації та вільної торгівлі між 2 націями, відносні ціни на робочу силу у працenasичених регіонах підвищуються, завдяки відносному збільшенню попиту на неї. З іншого боку, відносні ціни на капітал зростають у капіталоемних регіонах завдяки відносному збільшенню попиту на капітал. Навіть якщо капітал та праця є іммобільними, агрегований ефект від ринкових сил зрівнює відносні ціни на них в межах регіону. Якщо ж чинники виробництва мобільні, то навіть невеликі обсяги торгівлі будуть зрівнювати відносні ціни на чинники виробництва. До того ж з нашими припущеннями досконалої конкуренції, гомогенних технологій та постійних витрат, торгівля також буде зрівнювати відносні ціни на робочу силу та капітал. Іншими словами, реальна заробітна платня та реальні відсоткові ставки для робочої сили та капіталу будуть подібними в обох регіонах, й в тому, який торгує й в тому, який спеціалізується.

Щодо динамічної версії теорії міжрегіональної конвергенції, то вона базується на неокласичній теорії економічного зростання, запропонованої Р. Солоу та Т. Своном. У неокласичній теорії зростання існує два типи конвергенції. Умовна конвергенція ґрунтується на стійкому зростанні економіки країни, тобто на постійному доході на душу населення, рівні життя та співвідношенні капітал/робоча сила. Ми називаємо таку конвергенцію умовною, оскільки рівень накопичення, рівень інфляції та темпи зростання населення відрізняються в різних країнах. Тому умовна конвергенція не обов'язково призводитиме до рівноважного доходу на душу населення всередині країни. Абсолютна конвергенція відбувається, коли параметри моделі зростання є рівноважними в усіх країнах, які, в свою чергу, ведуть до того, що багаті країни зростатимуть повільніше, ніж бідні, та дохід на душу населення стане рівноважним всередині країни через якийсь час, так само, як в теоремі ХОС. Існують декілька причин, чому необхідно відрізнити гіпотезу конвергенції в теоремі ХОС та гіпотезу конвергенції в неокласичних теоріях економічного зростання. По-перше, неокласичні теорії зростання є, за своєю природою, динамічними моделями, тобто в даному випадку гіпотеза конвергенції належить до конвергенції в рівнях економічного зростання замість статичної конвергенції цін чинників виробництва. Хоча обидві моделі передбачають можливу довгострокову конвергенцію доходів на душу населення в регіонах, сам процес конвергенції в неокласичній теорії торгівлі та зростання різний. З тих пір, як більшість неокласичних теорій, моделюючи економічне зростання в закритих економіках, відкидають торгівлю, конвергенція відбувається не через торгівлю або мобільність чинників виробництва, а через

доходи від капітальних інвестицій. У неокласичній теорії зростання, регіони з меншим рівнем капіталу на одиницю робочої сили прагнутимуть мати вищі коефіцієнти окупності та вищі нагальні темпи зростання, ніж регіони з високим рівнем капіталу на одного працівника. Хоча регіональна версія моделі неокласичного екзогенного зростання Ж.Х. Бортса та Дж. Л. Стейна розглядає мобільність чинників виробництва всередині регіону, більшість неокласичних моделей зростання передбачають їх досконалу міжрегіональну мобільність. Нарешті неокласичні моделі зростання часто передбачають відмінності у виробничих технологіях та/або нормах накопичення всередині регіону. Якщо ці параметри є екзогенними, то регіони стануть умовно конвергентними з точки зору постійного рівня приросту. У неокласичних моделях економічного зростання, які дозволяють варіативність в параметрах зростання, його темпи будуть відрізнятися по регіонах, але всі регіони в кінці кінців досягнуть константи у рівні доходу на душу населення, споживання та співвідношення вартостей капіталу та робочої сили. Можливості динамічної або статичної міжрегіональної конвергенції мають очевидне значення для регіональних теорій розвитку. Так, торгівля та інвестиції, врешті, приведуть до врівноваження заробітної плати в регіоні, проте не будуть впливати на рівень доходу на душу населення. Цей дохід залежатиме від таких чинників, як рівень кваліфікації населення та відсоток населення, що відноситься до робочої сили. Таким чином, хоча теорема ХОС пропонує конвергенцію в рівнях зарплати в країні, вона не обов'язково має на увазі врівноваження доходу на душу населення. Цей пункт, на наш погляд, дуже часто ігнорується критиками неокласичних теорій торгівлі. Також з тих пір, як параметри зростання відрізняються один від одного в середині країни, ми можемо час від часу спостерігати «слабкішу» форму умовної конвергенції, а саме дохід на душу населення буде різним в регіоні через відмінності у виробничих технологіях або рівнях накопичення.

Більшість існуючих теорій регіонального економічного розвитку розглядаються у призмі теорій конвергенції та неокласичної економіки. Теорія місця розташування розвивалася як «рання» відповідь на ігнорування простору в традиційному економічному аналізі. Заснував цю теорію А. Вебер, потім вона розглядалася в працях Е. Хувера, М. Грінхата та У. Ізарда. Теорія місця розташування, в основному, зосереджується на розвитку формальних математичних моделей оптимального розташування промисловості, тобто мінімізація транспортних витрат на сировину та готову продукцію. Іншими словами фірми будуть розташовуватися біля ринків, де транспортні витрати будуть зводитися до мінімуму. Хоча теорія місце розташування не пояснює причин регіонального економічного розвитку, моделі транспортних витрат були надзвичайно впливовими в «пізніх» теоріях економічного зростання й розвитку, особливо в новій економічній географії. Уолтер Ізард, розвиваючи теорію місця розташування, створив регіональну науку як напрямок соціальних наук, який досліджує роль простору у прийнятті та реалізації економічних рішень.

У традиційній веберівській теорії розташування є певні недоліки. Переваги просторової близькості до ринків виключно моделюються за допомогою транспортних витрат в середині країни. Як підкреслював А. Маршал, промисловість буде групуватися з причин, не зв'язаних з транспортними витратами. Замість цього, фірми будуть групуватися для отримання переваг від економічних екстерналій, які походять від близькості до великого ряду інших фірм. Згідно з Е. Хуверу, економічні екстерналії (або зовнішні ефекти) повинні включати: ефекти локалізації, тобто розташування фірм однієї галузі виробництва в одному регіоні; ефекти урбанізації, тобто групування фірм у різних галузях промисловості.

Першими, хто спробував звести всі концепції міст розташування в одну загальну теорію просторового розміщення фірм, були В. Крісталлер та А. Льош. В. Крісталлер в теорії центрального міста визначає методіку розміщення міст різних розмірів в Південній Німеччині. Він розглядає місто як простір, де групуються види торгівлі, що мають ринки збуду приблизно однакового розміру. Тобто в моделі Крісталлера торгівля виступає як основна причина існування міста. Згідно з теорією центральних міст максимальна відстань доставки продукту, виготовленого в даному місті, обмежена транспортними витратами, необхідними для переміщення його на таку ж відстань. Щоб повністю наситити цим

продуктом територію, він повинен вироблятися в місті, максимально віддаленому від місця продажу. Для того щоб продукція, що покриває виробничі витрати, могла бути реалізована в умовах максимального попиту, найбільш оптимальною формою ринкового простору є шестикутник. Для ряду продуктів з різною максимальною відстанню доставки найбільш придатною моделлю стає система шестикутників, вставлених один в іншій.

А. Льош розширює теорію В. Крісталлера, вводячи в аналіз ідею конусу попиту в гексагональну структуру ринкового простору. Основна ідея Льоша полягає в тому, що відносні розміри ринкового простору фірм, на якій вони продають свою продукцію, визначається сукупним впливом на ринки ефекту масштабу виробництва та транспортних витрат. Якщо ефект масштабу є більш сильним по відношенню до транспортних витрат, то все виробництво буде розташовано в одному місці. Якщо витрати на транспортування більш великі в порівнянні з ефектом масштабу, фірми будуть розкидані по всьому регіону. Для будь-якого ринку, вільний вхід для фірм призводить до нульового прибутку і заставлятиме рівноважно розташовані фірми зайняти увесь простір гексагональної структури ринку. Однак через відмінності у транспортних витратах ефекту масштабу та попиту на різні продукти, розмір окремих шестикутників буде відмінним для різних ринків. Центральні міста з'являються там, де ринки різних продуктів співпадають один з одним. Як було зазначено вище, такий процес монополістичної конкуренції в просторі веде до створення ієрархічно структурованої системи міст різного розміру диверсифікованості продукції. Хоча обидві теорії місця розташування та центральних місць внесли значний внесок в наше розуміння просторової структури фірми, їх статичні перспективи та ігнорування багатьох важливих аспектів економічного зростання в регіоні, зокрема, трудової міграції, ускладнило їх використання в якості загальної теорії регіонального економічного розвитку. Замість цих традиційних теорій, ми пропонуємо розглянути альтернативні теорії регіонального економічного розвитку.

Серед усіх теорій, що ми висвітлювали вище, декілька були настільки ж впливовими, як і теорія експортної бази Чарльза Тібу та Дугласа Норта в 1950-х роках. Д. Норт стверджує, що регіональне зростання в локальних політичних, економічних та соціальних інституціях в значній мірі є реакцією регіону на екзогенний світовий попит. Ця реакція провокує економічне зростання в обох секторах: експортоорієнтованому та секторі, що існує для обслуговування експорту. Більше того, Норт звертає увагу не те, що регіонам не потрібна індустріалізація для підвищення темпів економічного зростання, оскільки експорт регіону може складатися з будь-яких промислових товарів, послуг або сільськогосподарської продукції. У міру зростання регіонів, їх економіка стає дедалі більш диверсифікованою завдяки збільшенню локального виробництва, що в свою чергу призводить до підвищення доходів на душу населення, появу нової промисловості для обслуговування експортних ринків. Через деякий час регіони прагнутимуть «до втрати їхньої ідентичності» [2, с.8]. Із зростаючою диверсифікацією регіональної експортної бази та мобільністю чинників виробництва, промисловість буде зосереджуватися в регіоні та дохід на душу населення стане врівноваженим, як у теоремі ХОС.

Однак Ч. Тібу переконує нас, що модель Норта нехтує багатьма важливими чинниками пропозиції, які впливають на здатність регіону підтримувати нову експортну базу. Критикуючи Норта, Тібу зазначає, що експорт не є єдиним детермінантом регіонального економічного зростання. Наприклад, в регіоні з досить великою кількістю населення, здатних впливати на світовий попит на експорт, на регіональне зростання та доходи на душу населення буде впливати підвищення попиту на експортну продукцію та навпаки. Така двонаправлена причинність виходить з існування суттєвих ефектів зворотного зв'язку між регіональним зростанням доходу на душу населення та ринковим попитом на експорт. Норт, відповідаючи на критику свого опонента, стверджував, що теорія повинна розглядатися як довгострокова модель економічного зростання, яка не завжди може бути застосована в короткостроковій перспективі, коли певні чинники виробництва є фіксованими та іммобільними. У довгостроковій перспективі, однак, теорія все ще може використовуватися в якості адекватної моделі регіонального економічного зростання.

Наступною концепцією в цій групі теорій є неокласична теорія екзогенного зростання.

Неокласичне бачення регіонального економічного зростання розвивається у працях Р.Ф. Харрода та Е. Домара. У контрасті до економіки попиту в теорії експортної бази, неокласична теорія пояснює регіональне зростання, використовуючи пропозиційну модель інвестицій у регіональному виробничому потенціалі. «Ранні» версії теорії часто називають екзогенною теорією зростання, оскільки рівень накопичення, темпи приросту населення та технологічний прогрес визначаються за межами моделі. Моделі Р.Солоу та Свона були найвпливовішими в сучасних теоріях зростання перш за все завдяки більш загальній формі регіональної виробничої функції, яка дозволяє взаємозамінність чинників виробництва, що передбачає постійний ефект масштабу та позитивну еластичність заміщення чинників виробництва. Якщо параметри зростання є однаковими в різних країнах, тоді неокласична теорія передбачає абсолютну конвергенцію доходів на душу населення. Х.Л. Бортс та Г. Стайн модифікували неокласичну модель зростання для регіону, вводячи в аналіз «відкриті» регіональні економіки з «чистими» потоками капіталу та міграції робочої сили.

О. Вільямсон змінює теорію Бортса та Стайна, пропонуючи декілька причин того, чому міжрегіональна конвергенція є більш привабливою на пізніших стадіях розвитку країни. По-перше, ставки зарплати трудової міграції у відсталіх країнах є нерівними, оскільки існують відмінності у витратах міграції та їх сприйнятті вітчизняними працівниками. По-друге, певні обмеження, зовнішні ефекти та наявність нерозвинутих ринків капіталу в деяких країнах перешкоджають переміщенню капіталу між регіонами. По-третє, політика центрального уряду може бути упередженою до регіону, в якому необхідні додаткові інвестиції для підвищення темпів економічного зростання.

Концепція конвергенції, навіть у її слабкому формулюванні як довгостроковий постійний дохід на душу населення (умовна конвергенція) критикується різними економістами. Одним з критичних зауважень є в значній мірі її емпіричний характер. У період після Другої світової війни існували диспаритети в економіці розвинутих країн та найменш розвинутих країн. Хоча емпіричні докази Вільямсона підтримували тенденцію економічної конвергенції в регіональному масштабі, принаймні в США, критики вказували на бідність найменш розвинутих країн і доказували, що деякі регіони світу не узгоджуються з припущеннями неокласичної теорії зростання, а саме з постійним ефектом масштабу, нульовими транспортними витратами, ідентичними технологіями, досконало конкурентними ринками та гомогенною робочою силою та потоками капіталу. Хоча були спроби об'єднати реалістичніші припущення в існуючу модель екзогенного зростання, самі неокласичні теорії все ще прагнуть до аналізу умовної конвергенції, навіть, коли капітал та робоча сила є неоднорідними. Критика була поєднана в теорії регіональної економічної дивергенції, а саме в теорію кумулятивного зростання (кумулятивної причинності) та теорію полюсів зростання.

Щодо теорії кумулятивного зростання, то її розробник Гуннар Мюрдаль переконаний, що ефект від масштабу спричиняє кластеризацію економічної активності в межах індустріалізованих регіонів. Більше того, процес зростання відбувається через процес кумулятивної причинності. Хоча відсталі регіони мають перевагу у низькооплачуваній робочій силі, вона буде скомпенсована за рахунок агломерації економіки в індустріальних регіонах. Мюрдаль зазначає, що депресивні регіони отримують вигоди від економічного зростання в розвинутих регіонах через поширення ефекту дифузії інновацій у відсталий регіон. Проте, ці вигоди будуть компенсуватися за рахунок зворотного потоку капіталу та робочої сили з депресивного регіону в розвинутий регіон. Вільна торгівля спричиняє ще більше закріплення процесу кумулятивної причинності подальшого зростання розвинутих регіонів за рахунок депресивних регіонів. Щодо теорії полюсів зростання, то ми не можемо не зазначити, що вона продовжує дослідження теорії Мюрдаля у просторовому аспекті. Простір, за Ф. Перру, виступає як тип мережі, яка тримається за рахунок відцентрованих сил. В основі ідеї полюсів росту лежить ідея провідної ролі галузевої структури економіки, і в першу чергу лідируючих галузей, що створюють нові товари й послуги. Ті центри й ареали економічного простору, де розміщуються підприємства лідируючих галузей, стають полюсами притягання чинників виробництва, оскільки забезпечують найбільш ефективне їхнє використання. Це приводить до

концентрації підприємств, формування полюсів економічного зростання.

Перру показав, що полюси зростання можна розглядати не тільки як сукупності підприємств лідируючих галузей, але й конкретні території (населені пункти), що виконують в економіці країни або регіону функцію джерела інновацій і прогресу. По його визначенню, регіональний полюс зростання являє собою набір галузей, що розвиваються й розширюються, розміщених в урбанізованій зоні й здатних викликати подальший розвиток економічної діяльності у всій зоні свого впливу. Таким чином, полюс зростання можна трактувати як географічну агломерацію економічної активності або як сукупність міст. Під ознаками зростання розуміється наявність традиційних ефектів: зростання рентабельності, капіталізації, продуктивності, зайнятості й т.д. В середині 50-х років у теорії полюсів росту Ф. Перру розглядав у якості «носіїв зростання» (активних одиниць) тільки великі «пропульсивні» галузі. Тому великі промислові комплекси стали автоматично ототожнюватися з поняттям «полюс зростання», а традиційні ефекти – з полюсними ефектами. З науково-практичної точки зору стало важко виділяти полюса зростання серед інших економічних об'єктів.

У 60-70-і роки ХХ століття дослідники стали розглядати ефекти поляризації, які, як правило, простежуються у вигляді збільшення населення в міських центрах («центрах зростання»). Ефекти поляризації тісно зв'язані з поняттям агломераційних ефектів, що ще більше змістило акценти від «полюсів зростання» до поняття «центрів росту».

Наступною групою теорій, що ми пропонуємо розглянути, є структуралістські теорії, що досліджують регіональний економічний розвиток як процес структурних змін як в межах, та і поза межами регіону. Першою структуралістською теорією стала теорія стадій (секторів) економічного зростання. Е. Хувер та Фішер розглядають теорію секторальних змін з різних стадій економічного зростання. На ранніх стадіях економічного зростання переважає сільськогосподарське виробництво та економіка, в значній мірі, є автаркичною. Потім завдяки застосуванню дієвих програм, зокрема у транспортуванні, виробники обирають спеціалізацію та беруть участь у міжрегіональній торгівлі. Дохідність регіонального агропромислового комплексу, що зменшується, призводить до переходу на іншу стадію розвитку – індустріалізацію. На пізніших стадіях регіон спеціалізується на експортоорієнтованому виробництві. В цій теорії прогрес від політики автаркії до експортоорієнтованого виробництва призводить до внутрішніх змін в розділенні праці для економічної спеціалізації. Інші теорії «стадійності» економічного зростання країни також можуть бути використані і для пояснення регіонального зростання й розвитку. Й. Шумпетер, як і Хувер та Фішер, розглядає економічний розвиток, що відбувається всередині регіону. Він розглядає регіональні економічні зміни як процес довгострокових хвиль регіонального зростання та спаду, які відрізняються один від одного через відмінності в характері інновацій, що характеризують кожний період. Нові інновації з'являються через процес «творчого руйнування», де старі ідеї постійно замінюються.

Теорія життєвого циклу товару Р. Вернона також аналізує регіональний розвиток та зміни з точки зору еволюції регіональної промислової структури, необхідної для реалізації експортних товарів. У зв'язку з низькою ціною еластичністю попиту для нові продукти, фірми-інноватори приділяють менше уваги відмінностям у первісній вартості товару між регіонами, ніж майбутнім компенсаціям витрат. Крім того, на початку життєвого циклу продукту, географічна близькість до постачальників та фірм-інноваторів є важливою для полегшення гнучкою зміни продукту та процесу інновацій. Таким чином, великі міські райони будуть розташовуватися біля фірм, що виробляють нові товари. По мірі переходу продукту на стадію зрілості (тобто коли він стає більш стандартизованим) потреба у гнучкості відпадає та з'являється необхідність зосередити увагу на ефекті масштабу виробництва. Як тільки виробництво стає стандартизованим, фірма може використати дешеву низькокваліфіковану робочу силу, таким чином слаборозвинені регіони стають найкращим місцем для розташування промисловості. Однією з модифікацій теорії життєвого циклу продукту є теорія циклічності прибутку Е. Маркузен, яка фокусується на

індустріальній структурі на різних стадіях «історії» прибутку. Згідно Маркузен, секторальні зміни в регіонах відповідають одному з п'яти «циклів прибутку», які визначаються структурою конкуренції на різних етапах розробки продукту. Спочатку, в період надприбутку, фірми-інноватори отримують монопольний прибуток. Потім на ринок входять нові фірми та починається нова стадія – стадія нормального прибутку. В кінці кінців, ринок насичується продуктом. Протягом цієї стадії, фірми, як правило, або об'єднуються у олігополії для отримання додаткового прибутку або входять до стадії «зниження», коли товари-субститути або продукція, що імпортується, займають ринок. Кінцева «негативна» стадія при дубку передбачає зниження обсягів виробництва та скорочення капіталовкладень.

Кожна стадія циклу прибутку характеризується унікальними відносинами. На початковій стадії, розташування фірм визначається історичним випадком або фізичним розташуванням інновацій. Фірми, які входять до ринку, розміщуються біля фірми-інноватора або в регіону, ресурси яких є найбільш сприятливими для виробництва. Протягом стадії «надприбутку» промисловість зосереджується для отримання вигод з «надлишків» знань та кваліфікованої робочої сили. В кінці кінців, фірми зростають за розміром, зменшуючи свою кількість та орієнтуються на близьке розміщення до споживчих ринків. Якщо індустріальна структура є олігополістичною, фірми прагнуть до концентрації для отримання переваг від ринкової влади, а саме від близькості до споживчих ринків та локальної політичної підтримки. Протягом наступних стадій, олігополісти будуть мінімізувати затрати на робочу силу та стануть переміщатися, для того, щоб уникнути об'єднання. Якщо фірма увійде в останню стадію «зниження», їй прийдеться відмовитися від переваг локального розміщення.

Щодо теорії промислової реструктуризації, то вона почала розвиватися з кінця 1970-х – початку 1980-х років. Теорія спробувала пояснити нові структурні зміни у регіональному розвитку та зростанні. Серед цих змін були зниження виробництва, поява сектору послуг в індустріальному світі, збільшення міжнародної мобільності потоків робочої сили та капіталу й зростаючі міжрегіональні диспаритету в умовах праці по тендерному та етнічному признаку. Теорія доказує, що фундаментальні здвиги в організації промисловості і робочої сили призвели до її «декваліфікації», до відносного зниження частки працівників, що заробляють середній розмір зарплати та до просторової стратифікації робочої сили. Промислова реструктуризація пояснює нам, яким чином структурні зміни в організації промисловості впливають на регіональні ринки капіталу та робочої сили. Деякі розробники теорії вказують на інтернаціоналізацію та мобільність виробництва та їхній вплив на працівників. Згідно Сассену, прямі іноземні інвестиції зруйнували традиційну структуру робочої сили. У світі, що постійно розвивається, тимчасові звільнення працівників призвели до формування великої пропозиції працівників. В США інтернаціоналізація потоків капіталу призвела до скорочення інвестицій у більшість промислових виробництв. Скорочення капіталовкладень у національні виробничі потужності в свою чергу призвело для руйнування соціальних та комунікаційних зв'язків в багатьох регіонах США. Мейсі та Міган досліджують географію скорочення зайнятості і те, як фірми використовують зменшення робочої сили як корпоративну стратегію. Автори представляють 3 типи корпоративних стратегій, що ведуть до втрати робочих місць. Метою стратегії інтенсифікації є збільшення продуктивності праці без істотних нових капіталовкладень. Стратегія інвестиційних та технологічних змін призводить о змін в технологіях виробництва. Стратегія раціоналізації має за мету зниження робочої потужності, тобто «просте» скорочення робочих місць.

Іншою стороною є трансформація індустріальної економіки в економіку, орієнтовану на послуги. Нобель та Станбек приписують збільшення сфери послуг зростанню географічного розміру ринків, інноваціям в транспортні технології, збільшенню кількості ТНК. Їх емпіричне дослідження фокусується на структурних змінах, спричинених цими силами, в регіонах США. Відносно регіонального розвитку, автори переконують нас, що трансформація до економіки послуг спричинила збільшення централізації корпоративної активності, що супроводжується децентралізацією низько кваліфікованих «білих комірців». Нобель та Станбек також підкреслюють, що в багатьох «старих» регіонах США зуміли відвернути зниження робочих

місць. В них зменшення робочих місць в промисловості компенсується одночасним приростом в комерційних видах діяльності та державному секторі.

Іншою теоретичною спробою надати відповіді на зміни в структурі промисловості, був новий підхід, який розглядає моделі взаємозв'язків в нових індустріальних районах. Піоре та Себл показують як плаваючі валютні курси, нафтові шоки, міжнародна криза заборгованості, насиченість промислових ринків і диверсифікація споживчого попиту ведуть до появи нової форми виробництва, яка є адекватною сучасним реаліям завдяки використанню інновацій. Така нова «гнучка спеціалізація» базується на використанні мобільних капіталу та робочої сили, які можуть легко пристосуватися до змін потреб ринку. Фірми, що займаються гнучкою спеціалізацією, зв'язані між собою через високо локалізовані мережі, де розподіляються знання та інформація. Вони пов'язані довірою, а не ієрархічними зв'язками у вертикально інтегрованих формах організації. Піоре та Себл демонструють яскравий приклад гнучкої спеціалізації в реальній дійсності – маршаліанський індустріальний округ в Італії.

А. Саксеніан приписує успіх Силіконової Долини у високоінноваційному виробництві мережевій формі промислової структури. Вона спостерігає, що хоча Рут 128 в Бостоні (США) та Силіконова Долина в Каліфорнії (США), обидві були високоінноваційними центрами в електроніці протягом 70-х років ХХ століття, тільки Силіконова Долина вийшла з регіональної рецесії 1980-х років і стала міжнародним лідером у високоінноваційній промисловості. Саксеніан досліджує причини існування відмінностей у економічному зростанні та робить висновки, що ці відмінності відносяться до природи промислової структури в межах двох регіонів. Структура промисловості Силіконової Долини визначається за допомогою цільних соціальних мереж, заснованих на гнучкій спеціалізації та підприємстві. На відміну, в Рут 128 домінує мала кількість ієрархічно інтегрованих фірм, які є незалежними.

М. Портер визначає, що географічне групування фірм (кластери) може розглядатися як організована сила для національної промислової конкурентоспроможності. Внутрішня конкуренція комбінується з диференційованим місцевим попитом для підготовки входження фірм до глобальних ринків. Географічне концентрація збільшує вплив на внутрішню конкуренцію та диференційований місцевий попит служить каталізатором для інновацій. Концентрація також допомагає прискорювати місцеві інвестиції в спеціалізовану інфраструктуру та інші чинники виробництва, особливо урядовими та освітніми установами, які прямо залежать від ефективності місцевого індустріального кластеру. Нарешті, географічні кластери полегшають обмін інформаційним потоками та допомагають поширювати ідеї та інновації. Портер використовує теорію для визначення різних стадій конкурентного розвитку. На стадії, що використовує чинники виробництва, інтернаціонально успішна промисловість отримує переваги від базових чинників виробництва. Країна входить до стадії інвестування, коли фірми та національний уряд локально вкладають капітал для трансформування базових чинників в більш розвинуті чинники виробництва, в кінці німців досягаючи інноваційної стадії національного розвитку. Фінальна стадія добробуту є початком періоду спаду, викликаною зниженням числа конкуруючих фірм та тенденцією збереження капіталу (тобто інвестицій, які несуть мінімальний ризик втрати основної суми капіталовкладень) замість накопичення капіталу [3, с.141]. Тому характерні риси цих нових індустріальних районів та мереж сприятимуть адаптуванню промислових структур к змінам.

Згідно Скотту, Куку та Моргану, мережа надає контрольні переваги ієрархічним формам трансакційного управління, підтримуючи гнучкість ринків. Мережі залежать від локальної близькості, оскільки вона укріплює довірчі взаємовідносини між тими, хто залучений до економічного обміну. Ключові риси мереженого регіону – це сильні державні та приватні промислові інституції, наявність каналів для швидкого поширення інновацій та технологій, висока ступінь між фірмовою взаємодією та критична маса інноваційних фірм. Однак у теорії гнучкої спеціалізації та мереж існують певні недоліки. Представники теорії прагнуть до спрощення взаємовідносин всередині мережі та ігнорують фундаментальні структурні відносини як в межах, так і за межами регіону. Багато з них не в змозі визначити

відмінності між мережами у структурі конкуренції серед фірм. Наприклад, М. Портер приділяє багато уваги важливості локальної конкуренції між подібними фірмами одного сектору промисловості. Інші – зосереджуються на аналізі часток знань та інформації серед місцевих фірм. Е. Маркузен та інші доповнюють загальну концепцію гнучкої спеціалізації індустріального району, роблячи наголос на ролі великих фірм, державних акторів, локального основного капіталу та активного залучення кваліфікованої робочої сили до районів. Автори також звертають нашу увагу на важливість економічних та політичних відносин як всередині регіону, так і поза його межами. В своєму аналізі 15 міст «другого порядку» автори визначають 4 основні типи районів [4, с.144]: традиційний маршаліанський індустріальний район, оснований на промисловому виробництві малих та середніх фірм; структура центр - периферія (the hub-and-spoke structure), де постачальники розміщуються біля одної з декількох великих фірм; район, орієнтований на державу, де домінують державні або неприбуткові організації; «супутниковий» індустріальний район, де малі фірми-супутники групуються біля великої фірми, яка надає широкий спектр послуг.

Неоінституційна теорія є спробою об'єднати інституції та інституціональні зміни в загальну теорію економічного розвитку. Одним з представників неоінституційного напрямку є Рональд Коуз. Коуз стверджує, що різноманітні форми внутрішньої економічної організації створюються фірмами для мінімізації трансакційних витрат на виробництво. Вільямсон формалізував поняття трансакційних витрат. Він зазначає, що трансакції є результатом раціональної або опортуністичної поведінки договорних агентів. Вільямсон встановлює типологію організаційних форм, ранжуючи їх від ринку до ієрархії, кожна з яких відповідає певним трансакційним витратам. Представники теорії гнучкої спеціалізації стверджують, що мережа є гібридною формою організації, яка знаходиться де-небудь між ринком та ієрархією.

Д. Норт пропонує теорію економічного розвитку, яка базується на інституціональній адаптації та змінах. Її суть полягає в тому, що політичні та економічні інститути з'являються, перш за все для того, щоб вирішити проблему трансакційних витрат. Інститути встановлюють «правила гри» для економічного обміну і визначають рівень приватного прибутку від інвестиції в місцеву економіку. Норт зазначає важливість інститутів в економічному розвитку. Він доводить, що інститути збільшують соціальні вигоди від довгострокової кооперації. Якщо інститути несумісні з трансакційними витратами попиту приватних інвесторів, то регіон не буде зростати. Теорія ендогенного зростання є модифікацією моделі екзогенного зростання. Хоча все ж таки вона залишається вірною неокласичним традиціям загальної рівноваги. Своїм корінням вона уходить в праці Ремсі, Касса, Купманса та Й. Шумпетера. Модель Касса та Купманса використовує функцію корисності, запропоновану Ремсі, для включення норми заощаджень домогосподарств у модель економічного зростання. Модель Ремсі-Касса-Купманса передбачає умовну конвергенцію. Якщо норма заощаджень одночасно підвищується з співвідношенням капітал/робоча сила, то модель передбачає повільнішу швидкість конвергенції, ніж у моделях Солоу та Свона.

Інші варіанти теорії ендогенного зростання включають в аналіз технологічні зміни та інновації. Й. Шумпетер був першим, хто підкреслював, що процес інновацій – це. В значній мірі, гонка за монополюючим контролем над потоками доходів від нововведень. Ерроу переконує нас, що фірма може отримати монополюючу владу над новими знаннями через досвід у внутрішньому виробництві. Інновації є результатом попередніх інвестицій фірми. Якщо фірма може використовувати інновації, то вона отримує конкурентну перевагу. Пол Ромер аналізує технологічні зміни як ендогенний парламент в конкурентній рівноважній моделі економічного зростання. Модель Ромера заснована на критичному припущенні, що знання віддзеркалюють граничну продуктивність праці, що зростає. Іншими словами, виробництво споживчих товарів моделюється як виробнича функція, яка включає потоки знань.

В основі моделі П. Ромера лежать такі основні передумови, а саме [4, с.145]: найважливішим чинником економічного зростання є технологічні зміни, які дозволяють використовувати різноманітні сполучення наявних у суспільства чинників виробництва; технологічні зміни відбуваються завдяки діяльності людей, які реагують на ринкові стимули;

виробничі технології відрізняються від інших економічних товарів. Створення нових технологій еквівалентно постійним витратам виробництва – подальше використання цих технологій не потребує від виробника додаткових витрат.

Автор поділяє економіку на три сектори: перший сектор – дослідницький, другий – проміжний, третій сектор випускає кінцеву продукцію. Щодо дослідницького сектору, то тут в результаті використання людського капіталу та існуючого запасу знань формується нове знання, яке виходить на ринок у вигляді нових технологій. Сектор передбачає вільний вхід на ринок, що призводить в кінцевому випадку до нульового прибутку.

Фірми другого сектору економіки купують наукові знання, набуті в дослідницькому секторі, для виробництва засобів виробництва. Кожна фірма цього сектору є монополістом, оскільки має патент на випуск якого-небудь продукту та може отримувати монопольний прибуток від його реалізації.

Третій сектор, на основі наявних засобів виробництва, витрат праці та людського капіталу, забезпечує випуск кінцевої продукції для споживачів. Сектор також є досконало конкурентним, тому прибуток в ньому також дорівнює нулю. Таким чином, основна ідея Ромера заключається в тому, що «існує обмін між споживанням сьогодні та знаннями, які можуть бути використані завтра для розширення споживання» [5, с.43]. Модель Ромера віддзеркалює, що країни з великим обсягом людського капіталу будуть мати більш високі темпи економічного зростання. Отже, розвиток міжнародної торгівлі сприяє підвищенню темпів зростання, оскільки обмін продукцією поширює кордони економічної системи та, таким чином, веде до збільшення сумарного людського капіталу.

Теорія П. Кругмана пояснює відомий парадокс міжнародної торгівлі: чому настільки значна частка міжнародного торговельного обороту доводиться саме на багаті країни з подібними умовами для виробництва, і чому країни імпортують товари, які в них уже виробляються? Принцип зростаючих доходів дозволяє відповісти на це питання. У двосторонній торгівлі беруть участь різновиди тих самих товарів і, дозволяючи їхній імпорт і експорт, обидві країни, що торгують, фактично подвоюють ринок для кожного з різновидів товару й можуть значно знизити витрати виробництва на одиницю продукції. При цьому доступ до більшої пропозиції та більшого попиту робить привабливою торгівлю саме між розвинутими країнами.

Порівняльні переваги країни визначаються кліматом, доступністю ресурсів і постачальників, розвитком технологій. Останній фактор – тимчасовий, але в кожний період часу саме технології визначають головні порівняльні переваги. Логічним наслідком цього відкриття стали дослідження Кругмана в області економічної географії – він фактично заново відкрив її як науку. Кругман показав, що виробник, бажаючи скоротити виробничі витрати й транспортні витрати, прагне до концентрації виробництва, причому ближче до тих регіонів, де для товару є максимально великий споживчий ринок. У міжнародній торгівлі це означає, що кожна країна буде прагнути нарощувати експорт тих промислових товарів, для яких досить великий її власний внутрішній ринок. При цьому її власна міжнародна спеціалізація буде визначатися не абсолютним, а порівняльним перевагам виробництва певного виду товару, тобто тим, наскільки в даній країні на даному етапі економічно вигідно виробляти даний товар, а не який-небудь інший.

Сам же цікаве відбувається на регіональному рівні. Оскільки компанії прагнуть реалізувати порівняльні переваги й розміщати своє виробництво ближче до самих великих потенційних ринків, економічна активність і інновації також мають тенденцію до концентрації у просторі. У термінології Кругмана, виникає «ядро», куди в остаточному підсумку стікаються капітал й робоча сила. Мережні взаємодії, у тому числі між окремими індивідуумами й фірмами, прискорюють впровадження інновацій («новим знанням легше перейти через вулицю, чим перебороти океан») і приводять до швидкого розвитку колосальних агломерацій, таких як Силіконова долина. Виникнення подібних кластерів нерідко пояснюється історичною випадковістю, але розвиток, як установив Кругман, – закономірний процес.

Із цього ж положення випливає ще один цікавий наслідок, а саме тенденція до дезурбанізації або поступового зсуву центрів економічної активності. Коли всі фірми одного профілю сконцентровані в «ядрі», компанія, що вирішила переміститися на периферію, стає там практично монополістом. Вона одержує доступ до більш дешевого місцевого ринку робочої сили й місцевих постачальників, може уникнути надмірних витрат, пов'язаних з зростанням, наприклад, вартості землі. Виявиться ця тенденція переважною чи ні, залежить від багатьох чинників. Зокрема – від того, чи зможуть компанії одержувати на новому місці ті самі «зростаючі доходи», пов'язані з ростом масштабу виробництва, які будуть їхні транспортні витрати, чи зможуть вони удержати поза «ядром» кваліфіковані кадри, чи нададуть цим компаніям певні преференції регіональна влада. В кінцевому підсумку, всередині колись периферійної економіки можуть виникнути промислові кластери, як це було в Японії, Південній Кореї та сьогодні відбувається в Китаї.

Висновки і перспективи подальших розробок. Однак жодну з теорій, які ми розглянули, на нашу думку, не можна повністю використовувати в економічній практиці. Ми пропонуємо використовувати «інтегровану» теорію, яка б включала основні елементи теоретико-методологічних концепцій, що були досліджені вище, оскільки більшість з них мають схожі моменти. Наприклад, кумулятивна модель Мюрдаля та Калдора досить схожа на модель «центр – периферія» Кругмана. Також багато теорій, таких як теорія ендегенного зростання та кумулятивної причинності, можна використовувати в аналізі інституційної моделі або структуралістських теорій. Серед сучасних теорій транспортні витрати аналізуються лише в новій економічній географії. На нашу думку, їх включення до моделі ендегенного зростання додало б останній економічного реалізму. Нарешті, хоча певні теорії досліджують позитивні зовнішні ефекти ринку, однак сам аналіз відбувається у досить довільній формі. Однак ми хочемо підкреслити той факт, що сьогодні існують певні спроби об'єднати різні гілки теорій економічного зростання. Наприклад, Бретчгер поєднав елементи теорій ендегенного зростання, нової економічної географії та традиційних теорій місця розташування в теорію, яка розглядає довгостроковий вплив міжрегіональної та регіональної дифузії знань на регіональне зростання. Акс та Варга, досліджуючи нову економічну географію, ендегенну теорію зростання та процес інновацій, визначили як елементи кожного з цих підходів можна використовувати в загальній моделі технологічно орієнтованого регіонального економічного розвитку. Йоханссон та Карлссон визначають, яким чином можна розширити ендегенну теорію зростання для того, щоб пояснити ролі інститутів в аналізі зростання. Певний інтерес викликають й дослідження Стоуха, Херрінгтона та Фергюссона. Стоух фокусує свою увагу на специфічному інституційному напрямі – лідерстві, яке ігнорують дослідники ендегенного зростання. Херрінгтон та Фергюссон пропонують інший спосіб об'єднати 2 гілки теорій регіонального розвитку, а саме аналізувати неінституційну теорію в контексті ендегенного розвитку. Автори підкреслюють роль формальних та неформальних інститутів в економічному зростанні. Таким чином, аналіз вищезазначених теорій регіонального розвитку сприятиме теоретичному обґрунтуванню формування та реалізації ефективної регіональної політики та зменшенню диспропорцій між найбільш бідними та найбагатшими регіонами, що є вкрай актуальним в умовах економічної кризи.

Література

1. Markusen A. Regions: Economics and Politics of Territory / A. Markusen. – Rowman and Littlefield Publishers, 1987. – 200 p.
2. Институциональная история экономики России в 18 веке / [под общ. ред. Карамовой О. В.]. – М.: Компания Спутник+. – 2004. – 177 с.
3. М. Портер. Конкуренция / М. Портер. – М., СПб., Киев: Вильямс, 2003. – 496 с.
4. Dawkins Casey J. Regional Development Theory: Conceptual Foundations, Classic Works, and Recent Developments / Casey J. Dawkins // Journal of Planning Literature. – 2003. – P. 144–145.
5. Дагаев А. Новые модели экономического роста с эндогенным технологическим прогрессом / А. Дагаев // Мировая экономика и международные отношения. – 2001. – № 6. – С. 43.